

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yar- ve yir- Fiilleri

The Verbs *yar-* and *yir-* in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

İbrahim TAŞ^a

^a Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bilecik, Türkiye. e-posta: ibrahim.tas@bilecik.edu.tr

ÖZ *Dîvânu Lugâti't-Türk* Kâşgarlı Mahmûd tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılmış ve halife el-Muktedî'ye takdim edilmiş Türkçenin ilk sözlüğüdür. Yazma eser İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi Arabi 4189 numarada kayıtlıdır. Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Arap sözlükçülük geleneğine uygun olarak yazmıştır. Bununla birlikte bir sözlükçü olarak madde başlarını tanımlarken ya da anlamlandırırken kendine özgü bazı yöntemler de geliştirmiştir. Yazıda bu yöntemlerin bir kısmına değinilmiştir. Sözlükte bazı maddelerde okuyucunun kavrayışını güçleştiren, belirsizlik içeren hususlar da söz konusudur. Bazı sözlük maddeleri de Kâşgarlı Mahmûd tarafından karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır; *yar-* ve *yir-* fiillerinde olduğu gibi. Eldeki çalışmada etimolojik olarak birbiriyle ilgili görülen bu iki fiil, tıpkı sözlük yazarının yaptığı gibi, karşılaştırmalı bir şekilde irdelenmiş; fiillerin kullanımlarından ve örnek pasajlardan yola çıkarak semantik içerikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Kimi zaman eserle çağdaş olan *Kutadgu Bilig*'den de örnek pasajlara yer verilmiştir. Çalışmada bu iki fiilin semantik özlerinin ortak olduğu; ancak farklı nesneler eşliğinde çeşitli kullanım farkları oluşturduğu ve edebî değer açısından birbirinden ayrıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk • sözlük • sözlükçülük • *yar-* ve *yir-*

ABSTRACT *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written by Kâşgarlı Mahmûd between 1072-1074 and presented to the caliph al-Muktedî, is the first Turkish dictionary. A copy of the work is located in the Istanbul Fatih Millet Kütüphanesi's [National Library] Arabic works section under number 4189. Kâşgarlı Mahmûd wrote the *Dîvânu Lugâti't-Türk* in accordance with the Arabic lexicographical tradition. As a lexicographer, however, he also developed some unique methods when defining or explaining headwords, with this dictionary mentioning some of these methods. It also contains issues that introduce uncertainty, complicating the reader's understanding regarding certain entries. Kâşgarlı Mahmûd also addressed some dictionary entries, with *yar-* and *yir-* being among these. This study comparatively examines these two etymologically related verbs just as the dictionary's author did, determining their semantic contents based on their uses and example passages. Example passages from *Kutadgu Bilig*, which is contemporary with the work, are also occasionally evaluated in terms of vocabulary. The study shows these two verbs to have common semantic essences; however, they carry various usage differences in the presence of different objects and are distinguished from one another in terms of literary value.

Keywords

Dîvânu Lugâti't-Türk • dictionary • lexicography • *yar-* and *yir-*

Giriş

Kâşgarlı Mahmûd *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Arap sözlükçülük geleneğine uygun olarak hazırlamıştır. Bununla birlikte, maddeleri tanımlarken bir sözlükçünün tercih edebileceği kendine özgü ilkeler geliştirmiştir. Bu ilkelerden biri, isim ve fiil türünden sözcükler için farklı bir uygulamaya gitmiş olmasıdır. Kâşgarlı isim türünden sözcükleri çoğu zaman anlamlandırmış ya da tanımlamıştır; fakat fiillerde anlamlandırma ya da tanımlama yoktur; ilgili fiili örnekleyen cümleler, şiir parçaları, atasözleri vs. vardır. Bunun temel sebebi kanaatimce isimlerin, herhangi bir varlığın ya da nesnenin adı olması ve bu varlık ya da nesnelerin aşamalı ve zamana bağlı bir değişim geçirmemiş olmasıdır. Buna karşılık fiiller hareket, değişim ve aşama (zaman) içerirler. Bu sebeple olsa gerek isimler uygun bir tanımlama ya da anlamlandırma için fiillere nazaran daha elverişlidir. Bu tespitin örnekleri olarak şu isimlere bakılabilir:

érin: Ar. *şafa* (dudak)¹

kēnç: Ar. *tiḫl* (çocuk)²

tın: Ar. *rûḫ, nafas* (ruh, nefes, soluk)³

tüpi: Ar. *rîḫu 'l-âşif* (kuvvetli rüzgâr)⁴

Yukarıdaki tanım ya da karşılıkların, madde başının tam bir içeriğini tasvir edip etmediği bir yana en azından okurun zihninde belirgin bir temsil değeri taşıdığını söyleyebiliriz.⁵

Buna karşılık fiilleri bütün içerikleri ve aşamalarıyla kapsayıcı bir şekilde tanımlamak isimlere göre daha zordur. Ayrıca fiiller çoğu zaman bir nesne ve özneye ihtiyaç duyarlar; bu ise onları, tanımlamak yerine kullanımlarıyla göstermenin daha yerinde olacağı anlamına gelir. Örneğin, *kel-* ‘gelmek’ maddesi, eylemin tüm içeriklerini, bileşenlerini ve aşamalarını kapsayacak şekilde nasıl tanımlanabilir? Ayrıca fiilin belirli kullanımlarına özgü tanımlar yapılsa bile bu, sınırlı bir bağlama aittir ve fiilin bütün kullanımlarını nasıl kapsayabilir?

¹ Mustafa S. KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu lugâti't-turk, Türk Dilleri Derlemesi* (İstanbul: Kabcı, 2019), 185.

² KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu lugâti't-turk*, 246.

³ KAÇALIN, 470.

⁴ KAÇALIN, 506.

⁵ Esasında çoğu için olmasa bile kimi isimlerin de tanımlanmasında ve içeriğinin tam olarak tespitinde bazı sorunların olduğu görülür. Örneğin *sandalye* gibi bir ismi tanımlarken onun bir oturma aleti olması dışında onu benzerlerinden ayıran niteliklerini kesin olarak belirlemek hiç de kolay değildir. Sandalyelerde yaslanılan bir arkalık olmalı mıdır; kol koyacağı bulunmalı mıdır; ayakları ve ayak sütunları nasıl olmalıdır vb. vb. (Paul ELBOURNE, *Anlam: Anlambilime Giriş* (İstanbul: the Kitap, 2020), 11-17).

Kâşgarlı Mahmûd bu düşünceden hareketle olsa gerek fiillerin kullanımına yer vermekle yetinmiş, başka bir deyişle fiilleri ‘tanımlamak’ yerine ‘gösterme’yi tercih etmiştir.⁶ Şu örneklerle bakılabilir:

kel-: *er ewke keldi* “Adam eve vb. geldi (*atā*)”.⁷

Dikkat edilirse bu örnekte *kel-* fiili tasvirî açıdan değerlendirilmemiş; fiilin sadece pratik hayattaki sıradan bir kullanımına yer verilmiştir.

Aşağıdaki *yap-* maddesinde de benzer bir durum söz konusudur; fiilin farklı kullanımlarından örnekler verilmiştir. Gerek *kel-* gerekse *yap-* fiilinin kullanımına bakarak bu fiillerin kapsayıcı bir tanımını yapmak hiç de kolay değildir.

yap-: *er kapuğ yaptı* “Adam kapıyı kapadı (*şafaka*)”. *er tōr yaptı* “Adam kuş vb. üzerine ağ attı (*alkā*)”. *işler ötmek yaptı* “Kadın tandıra ekmeği yapıştırdı (*alşakat*)”. *er tām yaptı* “Adam duvar vb. yaptı (*banā*)”.⁸

Başka bir husus da, *Dîvân*’da, okuyucunun bazı maddeleri kavramasını nispeten zorlaştıran durumların da söz konusu olduğudur. Örneğin bazı madde başları için sadece bir ya da iki kelimeden oluşan karşılıklar verilmiştir; bu gibi durumlarda sorun ilgili Arapça sözcüğün kapsayıcı semantik kategoriler sergilemesi ve tam olarak madde başıyla ilgili neyi kastettiğinin açık olmayışdır; aşağıdaki maddede olduğu gibi:

bağırsak kişi: *al-insānu*’l-*‘atūfu*’l-*ḥafīyy* (merhametli, birinin üzerine titreyen kişi)⁹

Bu maddede *bağırsak kişi*, yalnızca *‘atūf* ve *ḥafīyy*¹⁰ kelimeleri ile karşılanmıştır ki bunu sorun hâline getiren sözcüğün herhangi bir bağlamla örneklendirilmemiş olmasıdır; bu durumda elimizde kalan kelimelerin sadece sözlüksel anlamlarıdır: *‘atūf* ‘şefkat ve merhamet edici’¹¹, ‘şefkatli, sevecen’¹²; *ḥafīyy* ‘şu âlime derler ki her nesneyi istiksâ ile bilmiş ola. Ve dahi bir nesneyi mübalağa ile arayıp bilen kimse (Ona mübalağa ettim, aşırı yaptım).

⁶ Ludwig Wittgenstein’in “Bir kelimenin anlamını arama! Onun kullanımına bak (ya da araştır)!” sözünü burada hatırlatmakta fayda vardır (F. R. PALMER, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Ankara: Fol, 2020), 55).

⁷ KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Divānu lügâti’t-türk*, 242.

⁸ KAÇALIN, 557.

⁹ KAÇALIN, 92.

¹⁰ M. S. KAÇALIN: *ḥafī* (KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Divānu lügâti’t-türk*, 92).

¹¹ Ahmet KIRKILIÇ ve Yusuf SANCAK, *Ahterî Mustafa Muslibuddin el-Karabîsârî, Ahterî-yi Kebir* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 644^b.

¹² Serdar MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 1995), 577^a.

(Ona ikramı fazla, aşırı yaptım). (Bıyığımı aşırı aldım)¹³, ‘sürekli hâl hatır sorup gönül alan, devamlı konuk ağırlayıp izzet ve ikramda bulunan’¹⁴ vb. Bu durumda *bağırsak kişi* merhamet eden mi, şefkat gösteren midir; yoksa misafirine aşırı izzet gösterip ikramda bulunan mı ya da sürekli hâl hatır sorup gönül alan mıdır; yoksa bunların hepsi midir? Gerçek şudur ki ‘*aṭūf* ve *ḥafīyy* kelimelerini yukarıda olduğu gibi sözlüksel düzeyde ele aldığımızda bunlar da hiçbir şey ifade etmez. İşin ilginç yanı *Dīvân*’da *bağırsak kişi*’nin niteliğini belirleyebileceğimiz hiçbir pasajın yer almamış olmasıdır.

Dīvân’da dikkate alınması gereken bir başka husus da Kâşgarlı Mahmûd’un kelimelerin çoğu zaman pratik dilde yaygın olan temel ya da özgün anlamlarına yer verip çeşitli duygu değerleri ya da çağrışımla ortaya çıkan edebî anlamlarına yer vermemiş olmasıdır. Örneğin *süz-* ve türevleri (*süzlün-*, *süzlüş-*, *süztür-*, *süzük*, *süzül-*, *süzün-*, *süzündi*) sözlükte yalnızca ‘(suyu) süzmek, süzgeçten geçirmek, arılaştırmak’ anlamını ima edecek örnekler içerir¹⁵:

süz-: *ol sūw süzdi* “O, suyu vb. süzdü (*şaffā*)”.

süzlün-: *sūw süzlündi* “Su vb. süzüldü (*şafā*)”.

süzlüş-: *sūwlar kamuğ süzlüşdi* “Bütün sular süzüldü (*taşāfat*)”.

süztür-: *ol sūw süztürdi* “O, suyu vb. süzdürdü, süzülmesini (*taşfiya*) emretti”.

süzük: *süzük sūw* “Süzülmüş duru (*azrak şāfī*) su”. Yakut vb. saf (*şāfī*) olan her şeye *süzük* denir.

süzül-: *sūw süzüldi* “Su (ve başkası) süzüldü (*şafā*)”.

süzün-: *er öziñe sūw süzündi* “Adam kendisine su süzer göründü (*yuşāffī*)”.

süzündi: *süzündi sūw* “Çok süzülmüş (*allazī şufiyya kaşīr^{an}*) su”.

Oysa aynı yüzyılda kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig*’de kelimenin bu temel anlamına hiç rastlanmaz. Bununla birlikte eserde kelimenin mecaz anlam yanında pek çok ikincil anlam içerdiği de görülür. Özellikle bazı beyitlerde *süz-* fiilinin *tüz-*¹⁶ ‘düzlemek, düzeltmek; düzenlemek’ ile eş anlamlı kullanılması dikkat çekicidir; ne var ki bu ikincil anlamlar *Dīvân*’da hiç yer bulmaz¹⁷:

¹³ KIRKKILIÇ ve SANCAK, *Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karabîsarî, Ahterî-yi Kebir*, 297^a.

¹⁴ İlyas KARSLI, *Yeni Sözlük: Arapça-Türkçe* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 597^a.

¹⁵ KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânü lugâti’t-türk*, 430.

¹⁶ Sir Gerard CLAUSON, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford: Oxford University Press., 1972), 572^b.

¹⁷ Reşid Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig I Metin* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1947), 56, 569. İbrahim TAŞ, “Sözlükten Edebî Metine: Dîvânü Lugâti’t-Türk’ten Kutadgu Bilig’e *Süz-* Fiili”, *Bölge Biliglig Bahşı Bitigi: Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı* içinde, Haz. Özlem AYAZLI, Tümer KARAAYAK, Uğur UZUNKAYA (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023), 600.

421. *baş ağırığ köp ol körse işi üküş*
üküş işni süzgen ukuşluğ küsüş

[= Dikkat edersen baş ağrısı çoktur, işleri de çoktur; işleri yoluna koyan akıllı ve azizdir.]

5739. *ésiz yolka tartğay éligni ésiz*
ésizler işini tüzüp kodğa iz

[= Kötü kimse hükümdarı kötü yola götürür; kötülerin işini yoluna koyarak (kötü) iz bırakır.]

Eserde *süzül-* ve *tüzül-* fiillerinin sıralama birleşği oluşturduğu aşağıdaki beyitte semantik örtüşme daha da belirgindir¹⁸:

5951. *tüzüldi bodun hem süzüldi éli*
tınıp éñçke tegdi yıl ay kün tılı

[= Ülkesi ve halkı düzene girdi; halkın şikâyetleri kesildi, uzun müddet huzura kavuştu.]

Kâşgarlı Mahmûd kimi zaman sözlüğünde yer verdiği şiir parçalarını da bu manada görmezden gelmiştir. Örneğin *amul* kelimesi sözlükte iki semantik kategoriye işaret edecek şekilde şöyle tanımlanmıştır:

amul: kıpırdamayan, duran (*sâkin*) her şey. Buradan alınarak ‘yumuşak huylu (*halîm*)’ adama *amul* denmiştir.¹⁹

Bu maddeye göre *amul*’un temel anlamı ‘hareketsiz, kıpırdamayan, yerinde sabit duran (her şey)’; bundan gelişen ikinci anlamı ise ‘halim, yumuşak huylu, sabırlı, tahammüllü (kimse)’dür. Oysa aynı maddede örnek olarak verilen şiir parçasında sözcüğün üçüncü bir anlamı daha söz konusudur²⁰:

kança bardıñ ay oğul
erdiñ mende éñç amul
attın amdı sen tüñül
kıldıñ erse kılmağı

¹⁸ARAT, *Kutadgu Bilig I Metin*, 589. TAŞ, “Sözlükten Edebî Metine: Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten Kutadgu Bilig’e Süz- Fiili”, 601.

¹⁹KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânü lugâtî’t-turk*, 70.

²⁰KAÇALIN, 70.

[= Ey oğul, benim yanımda huzurlu idin; niçin gittin? Yaptığında yapmamalıydın (/Gittiğinde gitmemeliydin); şimdi sen attan ümidini kes!²¹]

Yukarıdaki pasajda *amul*'un *enç* ile aynı dilbilgisel konumda bulunduğunu; dolayısıyla da iki sözcüğün semantik olarak örtüştüğünü öngörebiliriz. Bu da *amul*'un tıpkı *enç* (*enç* 'huzurlu, sakın (*muṭma'inn, sākin*)') gibi 'huzurlu, gönlü rahat, salim, güvenli, emin' anlamında olduğunu gösterir.

Dahası başka bir şiir parçasında *amul*'un dördüncü bir semantik kategorisi daha ortaya çıkar; *küg* madde başı için örneklenen pasaj şu şekildedir²²:

kügler kamuğ tüzüldi

ıwırık idiş tizildi

sensiz özüm özeldi

kelgil amul oynalım

[= Şarkılar söylendi; ibrik ve kadeh dizildi; sensiz içim çekildi; gel, iç huzuruyla oynayalım.²³]

Buradaki bağlamda sözcüğün 'gönül rahatlığı, iç huzuru, iç rahatlığı' anlamında zarf olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kâşgarlı Mahmûd'un yöntemi ve *Dîvân*'ın söz varlığına dair yukarıda işaret ettiğim kimi dikkatlerden sonra burada irdelleyeceğim *yar-* ve etimolojik olarak onunla ilgili olduğunu düşündüğüm *yir-* fiillerinin, tıpkı Kâşgarlı Mahmûd'un yaptığı gibi, mukayeseli bir de-

²¹ Kâşgarlı Mahmûd: "Şair dörtlükte, vaktiyle yanında bulunup sonra bırakıp gittiği atını almak için geri dönen genci azarlamakta ve emrine karşı geldiği için atı vermekte direterek şöyle demektedir: 'Oğul! Sen burada esenlik içindeydin, kafan da rahattı (*sâlim sâkin ḥasan al-ḥâl maḥbûr al-bâl*). Bana niye sırt dönüp gittin'" (KAÇALIN, 70-71); T. TEKİN: "Nereye gittin, ey oğul? Burada, (benim yanımda), rahat ve huzur içinde idin; (gel), şimdi (bu) attan vazgeç; (çünkü, sen) yapılmaması gereken bir şey yaptın: (atını bırakıp gittin)" (Talat TEKİN, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dîvânı Lugâti't-türk'teki Manzum Parçalar* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1989), 65); A. B. ERCİLASUN: "Ey oğul, ne diye gittin? Burda huzur içindeydin. Ümidini kes artık attan! Yapılmayacak işi ettin" (Ahmet Bican ERCİLASUN, *Dîvânı Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 125).

²² KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânı lugâti't-türk*, 312.

²³ Kâşgarlı Mahmûd: "Şarkıların nağmeleri birbirine uygun düştü, sürahi ve kadehler dizildi; ama gönlüm seni özleyiyor, gel de huzur içinde eğlenelim" (KAÇALIN, 312); T. TEKİN: "(Çalgılar akort edildi), nağmeler, melodiler düzüldü; sürahiler ve kadehler dizildi. Gönlüm sensiz üzgün ve kederli (idi), (hemen) gel (de) huzur içinde oynayalım (ve eğlenelim)!" (TEKİN, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, 75); A. B. ERCİLASUN: "Nağmeler hep düzüldü (ayarlandı, uyumlu hâle getirildi), ibrik, kadeh dizildi, gönlüm seni özledi, gel, yavaştan oynayalım" (ERCİLASUN, *Dîvânı Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, 31).

ğerlendirmesine geçmek istiyorum. Yapacağım filolojik değerlendirmenin amacı her iki fiilin semantik içeriklerini birbiriyle karşılaştırmak, tartışmak ve böylece her iki fiile dair belirgin bir semantik alan oluşturmaktır.²⁴

yar- ve yir- Fiilleri

Divân'da *yar-* ve çatı ekleriyle türemiş olan biçimleri madde başı olarak şu şekilde kaydedilmiştir²⁵:

yar-: *er yığaç yarıdı* "Adam ağacı vb. yarıdı (*şakka*)". Kişi, yere sınır çizdiğinde (*waḍa 'a't-tuḥūm wa-ḥadda*) de böyle denir.²⁶

yarıl-: *kāp yarıldı* "Tulum vb. yarıldı (*inşakka*)".²⁷

Yarıl- bir kez de *yarık* maddesinde *yarıldı nēḡ* cümlesinde geçer:

yarık: 'uyluk kemiklerinin kuyruk sokumundaki başı (*ru'ūs al-fahizayn fi mağriz al-warikayn*). Bu kelime **yarıldı nēḡ** "Bir şey yarıldı, açıldı (*inşakka, infaraca*)" sözünden alınmıştır. Nitekim iki ayaktan birisi sağa, birisi sola açılır.²⁸

yariş-: *ol meniḡ*²⁹ *birle at yarışdı*³⁰ "O, benimle at yarıştırdı (*sābaka*)". *ol anıḡ birle tawar yarışdı* "O, onunla malı yarı yarıya bölüştü (*nāşafa*)". Miras taksiminde (*kisma al-mawā-ris*) de böyle denir.³¹

yartur-: *ol anar yığaç yarturdı* "O, ona ağaç vb. yarırdı, yarmasını (*şakka*) emretti.³²

²⁴ *yar-* ve *yir-* fiilleri arasındaki seslik izahın tam olarak şöyle olduğunu düşünüyorum: *yar- ~ ar- > yir- ~ ir- > yir- ~ ir-*. *Divân*'da bu seslik izahı doğrulayacak pek çok örnek bulunmaktadır. Ne var ki burada ele aldığım çalışma bu konuyu irdelemeyip Kâşgarlı Mahmūd'un tespiti doğrultusunda sadece *yar-* ve *yir-* arasındaki mukayeseye dayanmaktadır.

²⁵ *Divân*'da *yar-* fiilinden türemiş olan *yarık, yaruḡ, yarım, yarma, yarıṣ, yarıṣım, yariş, yarıḡlaş-* vb. gibi türevler de vardır; ancak bunlar *yar-* kökünün semantik içeriğini belirlemede ikincil öneme sahip oldukları için burada zikredilmemiştir.

²⁶ KAÇALIN, *Mahmūd el-Kâşgarî, Divānu lugāti't-turk*, 559.

²⁷ KAÇALIN, 561.

²⁸ KAÇALIN, 560.

²⁹ Yazmada: *anıḡ* (KÂŞGARLI MAHMUD, *Divānu Lugāti't-Türk (İnceleme-Tıpkıbasım)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 474₁₇).

³⁰ *yariş-* 'yarıştırmak, yarışmalarını sağlamak' fiili etimolojik olarak *yar-* ile ilgiliyse de bu çalışmanın sınırları içerisine girmez.

³¹ KAÇALIN, *Mahmūd el-Kâşgarî, Divānu lugāti't-turk*, 563.

³² KAÇALIN, 566.

Yukarıdaki örnek cümleler incelendiğinde *yar-* ve onun çatı ekleriyle türemiş formları, *yariş-* ‘(mal) yarı yarıya bölüşmek (*nāṣafa*)’ ve *yarıl-* ‘(ayak ve uyluk kemikleri) açılmak, ayrılmak, aralık bırakılmak (*inḡaraca*)’ anlamları dışında, Arapça **ş-k-k** fiilinin genişlemiş formlarıyla karşılanmıştır ki söz konusu fiil kökü Arapçada geniş bir içeriğe sahiptir:

ş-k-k ‘(bşi) yarmak,deşmek; (bşi) kırmak; (araziyi, yeri) saban ile sürmek; (bir yeri, bölgeyi) geçmek, aşmak; [şafak] sökmek, göz ağarmak; [filiz, sürgün] yarıp çıkmak; (b-e) çok ağır/zor/dayanılmaz/tahammül edilmez gelmek; (b-i) üzme, hüznlendirmek; (b-e) rahat vermemek, (b-i) rahatsız etmek; sıkmak; (b-e) bir uğramak, kısa bir ziyaret yapmak; şakḡatu **cībāhā** [kadın] yasının belirtisi olarak elbisesinin önünü yırtmak; şakḡa **sabīlan** kendine yol açmak; şakḡa’s-sukūna sessizliği bozmak; şakḡa şārī‘an (**ṭarīḡan**) cadde [yol] açmak, yapmak; şakḡa **ṭarīḡa** kendine yol açmak; şakḡa **ṭarīḡan cadīdan** yeni bir yol tutmak, başka bir çareye yönelmek; mec. şakḡa’l-kawm topluluktan ayrılmak, topluluğa muhalefet etmek; şakḡa ‘**aṣā’t-ṭā’a** ayrılık çıkarmak, isyan bayrağını çekmek; şakḡa ‘**aṣā’l-kawm** insanlar arasında ayrılığa sebep olmak; **mā** şakḡa ḡubārahum onlar kadar olmadı; **lā yuṣaḡḡu** ḡubāruhu kimse onu geçemez, onun gibi olamaz = kimse onun eline su dö-kemez; şakḡaḡa (bşi) yarmak; (bşi) yırtıp/yarıp aralamak; **taṣaḡḡaḡa** yarılmak, çatlamak, çatlayıp açılmak; yarık olmak; **inṣaḡḡa** yarılmak; çatlamak; yarıp, çatlayıp ayrılmak; (...den) kopmak; dinde mezhep ayrılığı yapan HRI.; [şafak] sökmek; **inṣaḡḡat ‘aṣāhum** birbirlerine düşmek, birlikleri dağılmak; **inṣaḡḡat marāratuhu** tepesi atmak, öfkelenmek; **iṣtaḡḡa** (bir kelimeyi ...den) türetmek’.³³

Yukarıdaki maddelerde *yar-* ve türevlerine ait örnek cümleler incelendiğinde eyleme konu olan nesnelerin *yıḡaḡ* (ağaç); *kap* (tulum); uyluk kemikleri, ayak, bacak ve *tawar* (mal) olduğu görülür. Fiilin semantik içeriği bu nesneler göz önünde bulundurularak belirlenmelidir. İlk örnekte ‘(ağaç) yarmak’ ile kastedilen gerçek manada ağacın kendisi ya da bütünü olamaz; bu olsa olsa ağaç odunu ya da ağaçtan kesilmiş odun olarak anlaşılmalıdır; o hâlde odun yarmak denildiğinde odunun boylamasına (enlemesine değil) yarılması, ikiye ayrılması söz konusudur. Dolayısıyla buradaki kullanımın tanımı ‘(odun vs.) boylamasına yarmak, boylamasına kesmek, ayırmak’ olarak netleştirilebilir. İkinci ‘(tulum) yarmak/yarılmak’ örneğindeki tulum yani kap, ‘içine sıvı ya da katı nesnelerin konulduğu hayvan derisinden yapılmış bir tür saklama kabı’dır³⁴; buna göre tulumun yarılması ile kast edilen tulumun yırtılması, yırtılıp aralanması ya da parçalanması olmalıdır. Nitekim *ş-k-k* fiilinin çekimli formlarından *şakḡaḡa*’nın ‘(bir şeyi) yarmak; yırtıp/yarıp aralamak’ anlamı da söz konusudur. Buna göre ikinci kullanımın (*yarıl-*) tanımı ‘(tulum vb.) yarılmak, yırtılmak,

³³ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 451^b-452^a.

³⁴ *ḡāp* ‘tulum (*ziḡḡ*)’ (KAÇALIN, *Mahmūd el-Kāṣṣarī, Divānu lugāti’t-turk*, 219).

yırtılıp aralanmak, parçalanmak' olur. Üçüncü örnekteki '(uyluk kemikleri, bacak, ayak vb.) yarılmak (*inşakka*), açılmak (*infaraca*)' ile kastedilen ayakların ya da uyluk kemiklerinin tek bir ana gövdeden açılması, ayrılmasıdır.³⁵ Buna göre bu kullanımın (*yarıl-*) tanımı '(uyluk kemikleri, ayak, bacak vb.) ayrılmak, açılmak'tır. Son örnekteki *yarış-*'ta ise '(malı vb.) yarıya yarıya bölüşmek, eşit bir şekilde paylaşmak (*nāşafa*)' anlamı söz konusudur.³⁶

yar- fiili, ilgili madde başı dışında iki pasajda daha zikredilir. İlki *yaşnat-* maddesindedir; beyit şu şekildedir³⁷:

yaşnat kılıç başı³⁸ üze kaçkıl yar a

bıçlıp anıñ boynı taķı kalkan tura

[= Kılıç salla, (düşmanın) başına vur, (başını) yar; onun boynu kesilsin ve kalkanı parçalansın.³⁹]

Pasajdaki *kılıç yaşnat-*, sözlüksel olarak 'kılıç parlatmak' anlamında ise de ibare bağlam gereği 'kılıç sallamak' şeklinde tasvir edilebilir; *Divân*'daki *yaşnat-* maddesindeki tanımlamada kullanılan Arapça *alma* 'a fiili bu duruma ışıktutacak niteliktedir:

yaşnat-: *teñri yaşın yaşnattı* "Allah şimşek çaktırdı (*alma* 'a)". Kişi, kılıcı vb. parlattığında (*alma* 'a) da böyle denir. Herhangi bir şey parlatılsa (*barik, tala* 'lu') böyle denir.⁴⁰

Yaşnat- fiilinin Arapça karşılığındaki ettirgen *alma* 'a (< l-m-) formunun daha basit şekli

³⁵ *infaraca* 'yarılmak; (bir şey) açılmak, görünmek; (bir şeyi) (genellikle açarak) göstermek; (buhran, bunalım, kriz) atlatılmak; (üzüntü, tasa) açılmak, dağılmak; içi ferahlamak' (MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 651^a).

³⁶ *nāşafa* '(biriyle bir şeyi) yarı yarıya paylaşmak, eşit bir şekilde bölüşmek' (MUTÇALI, 890^a).

³⁷ KAÇALIN, *Mahmūd el-Kāşgarī, Divānu lugāti't-türk*, 568.

³⁸ Yazmada: *başını* (KÂŞGARLI MAHMUD, *Divānu Lugāti't-Türk*, 441⁵). DANKOFF ve KELLY: *baş* (Robert DANKOFF ve James KELLY, *Mahmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Divān Luyāt at-Türk) II* (Cambridge: Printed at Harvard University, Office of the University Publisher, 1984), 142), TEKİN: *başını* (TEKİN, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, 59), ERCİLASUN ve AKKOYUNLU: *baş* (Ahmet Bican ERCİLASUN ve Ziyat AKKOYUNLU, *Kāşgarlı Mahmud, Divānu Lugāti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014) 344; ERCİLASUN, *Divānu Lugāti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, 164), KAÇALIN: *baş* (KAÇALIN, 568).

³⁹ Kāşgarlı Mahmūd: "Düşmanın üzerine kılıcını şimşek gibi çak (*abriḳ*) da boynu kesilsin, kılıcı düşmana öyle bir vur ki kalkanı kesilsin" (KAÇALIN, 568); T. TEKİN: "Kılıcını (düşmanın) başı üzerinde parıldat (ve öyle) vur (ki) başı yarılsın; boynu biçilsin, kalkan ve zırhı iki parça olsun" (TEKİN, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, 59); A. B. ERCİLASUN: "Parlat kılıç, başına vur, yar başını! Boynu biçilsin, parçalansın kalkanı" (ERCİLASUN, *Divānu Lugāti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, 164).

⁴⁰ KAÇALIN, 568.

olan *lama'a* çekimli biçimi kılıç ile birlikte kullanıldığında 'kılıç sallamak' anlamına gelir: *lama'a bisayfibi* 'kılıcını sallamak'.⁴¹ Pasaja tekrar dönecek olursak denilmek istenen şudur: Kılıcını sallayarak düşmanın başına öyle vur ki, onun başını yar; böylece onun boynu kesilsin, kalkanı paramparça olsun. Bu durumda *yar-* fiili söylemeye bile gerek yoktur ki 'derin yara açmak, yaralamak' anlamına gelir.

İkinci pasaj *yélwi*⁴² madde başında şu şekildedir:

yélwin anıñ kôzi

*yélkin*⁴³ *anıñ ôzi*

tolun âyın yûzi

yardı meniñ yûrek

[= Onun gözü büyüldür; kendisi yolcudur; yüzü dolunaydır; yüreğini parçaladı.⁴⁴]

Yukarıdaki dörtlükte gözleri büyüleyici ve yüzü dolunay gibi olan sevgilinin, âşığını terk ederek yüreğini delik deşik edip parçalaması tasvir edilmektedir. Güzelliğiyle kendisine âşık eden sevgili, terk edişyle âşığının ciğerini parçalamakta, ona ayrılık acısı yaşatmaktadır. Bu yoruma göre *yûrek yar-*, belki günümüz Türkçesindeki *ciğeri parçalanmak* (*dağlanmak*) 'çok acı çekmek, büyük bir üzüntü duymak' deyiimiyle karşılaştırılabilir. Bu bağlama göre *yar-* fiilinin, '(yürek) parçalamak, yaralamak, dağlamak; büyük üzüntü vermek, acı ve ızdırap çektirmek' anlamına gelebileceği varsayılabilir.

⁴¹ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 808^b. Arapça *l-m-* fiilinin yanı başındaki isimlerle birlikte oldukça farklı semantik içeriklere büründüğü görülmektedir; şu örnekler verilebilir: *lama'a biyadibi* 'el sallamak, el ile işaret etmek', *lama'a fi ra'sibi hatiru* '(fikir, düşünce) birden aklına gelmek'; *alma'a* '(el) sallamak, (bir şeye) işaret etmek' (MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 808^b).

⁴² *yélwi*: *yélwi* 'büyü (*sıhr*)'. Büyücüye (*sâhir*) *yélwiçi* denir (KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Divânu lugâti't-türk*, 582).

⁴³ KAÇALIN: *yélgin* (KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Divânu lugâti't-türk*, 581). Kelimenin yapısında bulunan *-gXn* eki Marcel ERDAL'a göre kök sonundaki seslere bağlı olarak farklı biçimlenmekte; *-r* ve *-l* ünsüzlerinden sonra sessiz bir damak ünsüzüyle, diğer ses ortamlarında ise sesli bir damak ünsüzüyle kullanılmaktadır (Marcel ERDAL, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, 1. c. (Wiesbaden: Turcologica, 1991), 329). Sözcüğün Eski Türkçe ve Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'sindeki semantik tahlili için bk. ÇİÇEKLİ, Gülfidan. "Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'sinde Geçen *elgin* Sözcüğü Hakkında". *Uluslararası Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Öncüleri ve Âşık Paşa Sempozyumu*, Kırşehir 20-22 Kasım 2025. (Yayımlanmamış bildiri).

⁴⁴ Kâşgarlı Mahmûd: "Onun gözü büyüleyici bir güzelliكتedir, kendisi yolcudur, yüzü âdeta dolunay gibidir. Bana bir göz attı ve yüreğimi delik deşik etti" (KAÇALIN, 582); T. TEKİN: "Onun gözleri büyüleyicidir, (âşıklarını onlarla avlar); kendisi (böylece gönlümün) konuğu (oldu). Onun yüzü dolunay gibidir; (güzelliği ve bakışları ile) beni kalbimden vurdu ve yaraladı" (TEKİN, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, 87); A. B. ERCİLASUN: "Büyüldür gözü, bir yolcudur özü, dolunaydır yüzü, yardı yüreğimi" (ERCİLASUN, *Divânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, 118).

Yukarıdaki izahlar doğrultusunda *yar-* fiilinin, eyleme konu olan nesneleri de dikkate alarak, semantik içeriği şu şekilde tasnif edilebilir:

1. ‘(ağaç, odun vs.) boylamasına yarmak, boylamasına kesmek, ayırmak’
2. ‘*(tulum vb.) yarmak, yırtmak, yırtıp aralamak, parçalamak’ > *yarıl-* ‘(tulum vb.) yarılmak, yırtılmak, yırtılıp aralanmak, parçalanmak’
3. ‘*(uyluk kemikleri, ayak, bacak vb.) ayırmak, açmak’ > *yarıl-* ‘(uyluk kemikleri, ayak, bacak vb.) ayrılmak, açılmak’
4. ‘*(malı vb.) yarı yarıya bölmek, eşit bir şekilde pay etmek’ > *yarış-* ‘(malı vb.) yarıya yarıya bölüşmek, eşit bir şekilde paylaşmak’
5. ‘derin yara açmak, yaralamak’
6. ‘(yürek) parçalamak, yaralamak, dağlamak; büyük üzüntü vermek, acı ve ızdırap çek-tirmek’ > *yürek yar-* birleşğinde

Divân’da gerek etimolojik gerekse semantik olarak *yar-* ile ilişkili olduğunu düşündüğüm bir de *yir-* fiili vardır; fiile ait veriler şu şekildedir⁴⁵:

yir-⁴⁶: *ol butık yirdi* “Adam dalı vb. yardı (*şakka*)”. Kesici bir alet kullanmaksızın yaş bir şeyi boyuna yarmak da böyledir (*şakka bu tül^{an} min gayr kat ‘bi’l-hadîd*). Birincisi [yani *yar-*] bir şeyi keserek zorla (*bi-kat ‘wa-‘unf*) yarmaktır; bu ise yumuşakça, kolaylıkla (*bi-lutf*) yarmaktır. Atasözü: *tapuğ taş yirer, taş başığ yarar*⁴⁷ “Hizmet taşı yarar, taş başı yarar”. Bu atasözü, efendisine iyilik eden veya düşmanlarına karşı ona yardım eden hizmetçi için söylenir.⁴⁸

⁴⁵ *Divân*’da *yir-* fiilinden türemiş olan *yirim*, *yirük* gibi kelimeler *yir-* kökünün semantik içeriğini belirlemede ikincil öneme sahip oldukları için burada değerlendirilmemiştir.

⁴⁶ M. S. KAÇALIN *yir-* ve türevlerini, tıpkı G. CLAUSON ve M. ERDAL gibi, kapalı /è/ ile *yér-* (*yéril-*, *yérin-*, *yéřiş-* ve *yértür-*) okumuştur. Gerek *yar-* ~ *ar-* > *yir-* ~ *ir-* > *yir-* ~ *ir-* izahı gerekse günümüz Türk dillerindeki veriler /i/’yi desteklemektedir: YUyg. *jir-mak* ‘ayırmak’ (Emir Necipoviç NECİP, *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 184^b), Tuv. *çir-* ‘yarmak, ayırmak, koparmak’ (Mehmet ÖLMEZ, *Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007), 122^a), Yak. *sır-* ‘yirmek’ (Talat TEKİN, “Türk Dillerinde Önsese *y-* Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4. sy. (1994): 57), Çuv. *yir-* ‘sırıtmak, gülmek, alay etmek’ (Bülent BAYRAM, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük (Konya: Tablet, 2007), 88^b), Trkm. *yir-* ‘koparmak, kesmek, parçalamak, delmek’ (Talat TEKİN vd., *Türkmençe-Türkçe Sözlük* (Ankara: Simurg, 1995), 701^a), TTü. (ağız) *yir-* ‘dilmek, yarmak’ (TÜRK DİL KURUMU, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 11. c. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 4280^b).

⁴⁷ Bu atasözü *yar-* ve *yir-* arasındaki ince ayrımı, iyi bir hizmetin her zaman kıymet göreceğini belirtmek üzere bağlamsal bir zıtlık üzerinden oldukça veziz bir şekilde anlatmıştır: Hizmet taş gibi sert bir cismi kolaylıkla yararken taş, kolaylıkla yarabileceği başı ancak zorlukla yarabilir; başka bir deyişle iyi bir hizmet zorlukları kolaylıkla aşarken sertliği ile her şeyi kolayca yarması beklenen taş ise çözümünü kolay olabilecek müşkülleri ancak zorlukla bertaraf edebilir.

⁴⁸ KAÇALIN, *Mahmūd el-Kâşgarî, Divānu lughâti’t-türk*, 587.

yiril-: *butık yirildi* “Dal ağaçtan ayrıldı, koptu (*inşakka*)”. Yaş olan bir şey, tuttuğu yerden ayrıldığında (*infaşama*) da böyle denir.⁴⁹

yirilgen: *butık ol tutçı yirilgen* “Bu, daima çatlayan, yarılan (*yanşakku*) bir daldır”.⁵⁰

yirin-: *ol butık yirindi* “O, dalı vb. kendisi yardı (şakık)”.⁵¹

yiriş-: *yirişdi nēḡ* “Bir şey dağılmağa başlayarak (*infirāc*) yerinden çıktı (*taḳā‘asa*)”.⁵² *er yirişdi* “Adam vb. gülümsedi (*tabassama*)”. *it tiş yirişdi* “Köpeğin vb. dişi kesmedi, zayıfladı (*aftara*)”.⁵³

yirtür-: *ol aḡar butık yirtürdi* “O, ona dal yardırdı, yarmakla (*şakık*) görevlendirdi”.⁵⁴

yir- ve çatı ekleriyle türemiş biçimler *Dīvân*’da, bir atasözü dışında, herhangi bir pasajda geçmez. *Dīvân*’la çağdaş olan *Kutadgu Bilig*’de de bu fiile rastlanmaz.⁵⁵ Bu yüzden *yir-* fiilinin duygu değeri ve çağrışım olarak ikincil anlamlardan uzak olduğunu ve bu sebeple olsa gerek edebî metinlerde de işlek olmadığını belirtebiliriz.

Kâşgarlı Mahmûd’un *yir-* madde başındaki açıklamalarına göre her iki fiil de aynı semantik içeriğe sahiptir; aralarındaki tek fark kullanım farkıdır; ilk fiil (*yar-*) güç gerektiren ve kesici bir alet kullanarak gerçekleşen bir eyleme işaret ederken ikincisi (*yir-*), kesici bir alet kullanmaksızın ve zorlanmadan, güç gerektirmeden gerçekleşen bir eyleme işaret eder. Bu fark dönüşlü *yiril-* formunda eylemin çeşitli dış faktörlere bağlı kalarak bir süreç sonunda istemsiz bir şekilde gerçekleştiğini vurgular; bu da fiilin ‘yarılmak’ anlamından uzaklaşıp ‘ayrılmak, kopmak’ anlamına geçmesine sebep olur.

Yukarıdaki örnek cümlelerde fiile konu olan nesne ekseriyetle *butık*, yani ‘dal’dır ve ilgili fiiller (*yir-*, *yiril-*, *yirin-*, *yirtür-*) *yar-* fiilinde olduğu gibi *ş-k-k* fiilinin çekimli formlarıyla karşılanmıştır. Dolayısıyla *yir-* fiilinin özgün anlamının ‘boylamasına yarmak, boylamasına kesmek’ olduğunu; fiilin sadece güç gerektirmeyen daha yumuşak nesneler için kullanıldığını söyleyebiliriz. Dönüşlü *yiril-* fiilinde ise yukarıda işaret edildiği gibi anlam

⁴⁹ KAÇALIN, 587.

⁵⁰ KAÇALIN, 587.

⁵¹ KAÇALIN, 587.

⁵² M. S. KAÇALIN, *Dīvân* üzerine yaptığı 2019 yılına ait çalışmasında bu cümleyi “Bir şey yarıldı (*taḳā‘asa*)” şeklinde tercüme etmiştir (KAÇALIN, 587); bu yanlıştır. Eseri ikinci kez yayımladığı daha yeni bir baskısında ise cümleyi “Bir şey dağılmağa başlayarak (*infirāc*) yerinden çıktı (*taḳā‘asa*)” şeklinde tercüme etmiştir (KAÇALIN, *Kaşgarlı Mahmud, Dīvānu Lugātî’t-Türk*, 361).

⁵³ KAÇALIN, *Mahmûd el-Kâşgarî, Dīvānu lugātî’t-türk*, 587.

⁵⁴ KAÇALIN, 588.

⁵⁵ *Kutadgu Bilig*’de sadece *yir-* fiilinden türemiş olan *yiriş-* (3953, 5827) vardır.

çeşitli dış faktörlere bağlı kalarak istemsiz ve iradesiz bir şekilde gerçekleşir ki bu durumda anlam nesnenin (dalın) ana bir gövdeden çatlayıp yarılarak ayrılıp kopması durumunu ifade eder; fiilin Arapça karşılığı olan *inşakka* fiilinde olduğu gibi: *inşakka*⁵⁶ ‘yarılmak; çatlamak; yarıp, çatlayıp ayrılmak, (-den) kopmak’. Kâşgarlı Mahmûd’un bu fiilin ‘ayrılmak, kopmak’ anlamını vurgulamak için kullandığı ikinci fiil *infaşama*’da bu anlam daha belirgindir: *infaşama*⁵⁷ ‘kırılmak, yarılmak; ayrılmak, kopmak; çözülmek, sona ermek’. Bu durumda *yiril-* fiilinin anlamı ‘çatlayıp yarılmak, yarılarak ayrılmak, kopmak’ olur. *yiriş-* fiilinde ise işteş çatı, işlevini yitirmiş; temel anlamdan uzaklaşmıştır. Burada fiil ilk örnekte *infirâc* ve *taḳā‘asa*; ikinci örnekte *tabassama*; üçüncü örnekte de *aftara* ile karşılanmıştır. Fiile dair ilk örnek cümlede (*yirişdi nēḡ*) nesne *nēḡ* (şey)’dir ve tam olarak ne kastettiği açık değildir⁵⁸: *infirâc* ‘(sıkıntı vb.den sonra) rahatlama, feraha kavuşma’⁵⁹, ‘açık olmak ve ayrılmak’⁶⁰; *taḳā‘asa*⁶¹ ‘(-den) kaçınmak, uzak, geri durmak; (bir şeyi yapmakta) tereddüt etmek, çekingen davranmak; (bir şeyi) ihmal etmek, gereken ihtimamı göstermemek; (... ile) ilgilenmemek’. KAÇALIN’ın tercümesini dikkate alırsak bu cümlede fiilin anlamının ‘dağılmaya başlayıp yerinden çıkmak, gevşeyip dağılmak, ayrılmak’ olduğu söylenebilir. Bu anlamın ‘yarılmak’ anlamının bir sonucu olarak oluştuğu açıktır. İkinci cümlede (*er yirişdi*) fiil ‘gülümsemek’ anlamındadır ki bunun iki dudağın ve birbirine temas eden alt ve üst dişlerin yarılması yani ayrılmasıyla oluştuğu düşünülebilir: *tabassama*⁶² ‘gülme, tebessüm etmek’. Bu anlamın daha belirgin örneklerini *Kutadgu Bilig*’de buluyoruz; ilk beyitte güneşin doğuşu ve yaydığı canlılık, ikinci beyitte ise benzer bir üslupla gökyüzünün güneşin doğmasıyla yaydığı ışıltı tasvir edilmektedir:

⁵⁶ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 451^b.

⁵⁷ KARSLI, *Yeni Sözlük: Arapça-Türkçe*, 1737^a.

⁵⁸ Bu cümlelerin anlam olarak belirsizliği kanaatimce Kâşgarlı Mahmûd tarafından cümlelerin oldukça basit bir içerikte kurgulanması ve eyleme konu olan nesnenin belirsiz bir ‘şey’ olması sebebiyledir. Burada yeri gelmişken Kâşgarlı Mahmûd’un kimi örnek cümlelerine dair şu tespiti yapmak isterim: Kâşgarlı’nın örnek cümleleri çoğu kez belirli bir zaman içerisinde gerçekleşen bir olaya ait değildir; başka bir deyişle onun cümlelerinin zaman içinde hiçbir var oluşu olmayan fakat dilin dilsel sisteminde bulunan soyut bir varlık olduğu görülür. Bu durum, Kâşgarlı Mahmûd’un örneklerine niçin ‘cümle’ dediğimizi de açıklar. Burada dilbilimcilerin zamanda gerçekleşen bir olay (*event*) ile zaman içinde hiçbir var oluşu (*existence*) olmayan fakat dilsel sistem içinde soyut bir varlık olan arasında bir ayrım gözetttiği ve ilkinde *ifade*, ikincisine *cümle* dediklerini hatırlatmakta fayda vardır: “Bir ifade, zaman içerisindeki bir olaydır (*event*) -yani o, belirli bir kişi tarafından belli bir zaman dilimi içinde üretilmektedir- oysa bir cümle, zaman içerisinde hiçbir varoluşu (*existence*) olmayan, fakat bir dilin, dilsel sisteminin bir parçası durumundaki soyut bir varlıktır. Açıktır ki söz konusu ayrım, dil yetisi ile konuşma edimi arasında yapılan ayrımla ilgilidir. Böylece cümle, özü itibarıyla birinci gruba -yani dil yetisi-, ifade ise ikinci gruba -yani konuşma edimine- ait olmaktadır” (PALMER, *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*, 25).

⁵⁹ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 651^b.

⁶⁰ KIRKKILIÇ ve SANCAK, *Ahterî-yi Kebir*, 111^a.

⁶¹ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 721^{ab}.

⁶² MUTÇALI, 55^b.

3953. *yaşık kıptı yêrdin kötürdi başın*

yaruk yüz küler teg yirişdi tışın

[= Güneş yerden yükseldi, başını kaldırdı; parlak yüzün güldüğü gibi dişlerini açtı/gösterdi.]

5827 *ođundı baķa kôrdi kôtrîp başın*

ķalîķ kıız küler teg yirişdi tışın

[= Uyandı, başını kaldırıp dikkatle baktı; gökyüzü kızın güldüğü gibi dişlerini açtı/gösterdi.]

Her iki beyitteki (*yaşık/ķalîķ*) *tışın yiriş-*, ‘(güneş/gökyüzü) dişlerini açmak/göstermek’, yani ‘(güneş/gökyüzü) tebessüm etmek’ anlamında bir deyim olmalıdır ve güneşin doğuşuyla birlikte tabiata verdiği canlılığı ve neşeyi ima ediyor olmalıdır. *Kutadgu Bilig*’deki örneklerden hareketle *Dîvân*’daki *er yirişdi* örneğinin *er tışın yirişdi* “Adam dişlerini açtı/gösterdi, yani tebessüm etti.” cümlesinden eksilti ile oluştuğu da varsayılabilir; buna göre *tışın yiriş-* ‘dişlerini açmak/göstermek’ > *yiriş-* ‘gülmek, tebessüm etmek’ şeklinde izah edilebilir.⁶³

Üçüncü cümlede (*ıt tışı yirişdi*) ise fiil ‘zayıflamak, gücünü yitirmek’ anlamında olmalıdır; bu anlam da zayıflayan ve küçülen dişlerin damakta oluşturduğu yarılma ve birbirinden ayrılma sonucu meydana gelmiş olmalıdır: *aftara*⁶⁴ ‘(biri, bir şeyi) zayıflatmak, takatini/gücünü kesmek’.

Dönüşlü *yirin-* ve ettirgen *yirtür-* fiillerinde ise fiil özgün anlamını korumuştur.

Yukarıdaki izahlar doğrultusunda *yir-* ve çatı ekli şekillerin, eyleme konu olan nesneleri de dikkate alarak, semantik içeriği şu şekilde tasnif edilebilir:

yir-

1. ‘(dal vs.) kesici bir alet kullanmaksızın yumuşakça, kolaylıkla boylamasına yarmak, boylamasına kesmek’ > *yirin-*, *yirtür-*

2. ‘*(dal vb.) ayırmak, koparmak’ > *yiril-* ‘çatlayıp yarılarak ayrılma, kopmak’

⁶³ ‘Gülmek, tebessüm etmek’ anlamındaki *yiriş-* fiilinin kökü olan *yir-*, benzer bir anlamda Çuvaşçada da geçer: *yîr-* ‘sırtmak, gülmek, alay etmek’ (BAYRAM, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, 88^b) (TEKİN, “Türk Dillerinde Önseste *y-* Türemesi”, 59). Ayrıca krş. TTü. (ağız) *irîş-* ~ *iliş-* ‘1. şaka etmek; 2. gülümsemek’ (TÜRK DİL KURUMU, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 7. c. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 2528^a, 2552^a). TTü. *yılış-* ‘sırtarak sahte tavır ve gülüşlerle yaranmaya çalışmak’ fiilinin de *yiriş-* ile bir ve aynı olduğunu düşünüyorum: *yılış-* < **yiriş-* > *yiriş-*.

⁶⁴ MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 644^a.

yiriş-

1. ‘(nesne) dağılmaya başlayıp yerinden çıkmak, gevşeyip dağılmak, ayrılmak’
2. ‘gülmek, tebessüm etmek’ < *tışın yiriş-*
3. ‘(diş) zayıflamak, gücünü yitirmek’

Sonuç

Yukarıdaki tetkik ışığında *Divân*’daki *yar-* ve *yir-* fiillerine dair şu sonuçlara ulaşılabileceği kanısındayım:

1. *yar-* ve *yir-* fiillerinden etkilenen nesneler farklıdır; iki fiilin anlam özü aynı olmakla birlikte, bu durum, fiiller arasında kullanım farkı yaratmıştır.
2. *yar-* fiiline konu olan nesneler daha çeşitlidir; ağaç, tulum, uyluk kemikleri, ayak, bacak, baş, yürek ve mal gibi. *yir-* ise nesne alabildiği durumlarda sadece *butık* (dal) ile kullanılmıştır.
3. *yar-* fiili diğerine göre edebî metinlerde daha işlektir ve buna bağlı olarak ikincil anlamlar üretmiştir; *yürek yar-* ‘yürek parçalamak’ gibi.
4. *yir-* fiilinin çatı ekleriyle türemiş şekilleri (*yiril-*, *yirin-*, *yiriş-*, *yirtür-*) daha yaygındır. *yiriş-* fiilinde işteş çatı kendi işlevini kaybettiği için fiil uzak anlamlar edinmiştir: ‘(nesne) dağılmaya başlayıp yerinden çıkmak, gevşeyip dağılmak, ayrılmak; gülmek, tebessüm etmek; (diş) zayıflamak, gücünü yitirmek’.
5. Her iki fiilin kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan semantik içerikleri ve yine her iki fiilin çatı ekleriyle genişlemiş şekillerinde beliren ikincil anlamlar tasnif edilerek yukarıda gösterilmiştir.

Kaynaklar

- ARAT, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1947.
- BAYRAM, Bülent. *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet, 2007.
- CLAUSON, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press., 1972.
- ÇİÇEKLi, Gülfidan. “Âşık Paşa’nın Garîbnâme’sinde Geçen *elgin* Sözcüğü Hakkında”. *Uluslararası Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Öncüleri ve Âşık Paşa Sempozyumu*, Kırşehir 20-22 Kasım 2025. (Yayımlanmamış bildiri).

- DANKOFF, Robert ve James KELLY. *Maḥmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Türk) II*. Cambridge: Printed at Harvard University, Office of the University Publisher, 1984.
- ELBOURNE, Paul. *Anlam: Anlambilime Giriş*. Ankara: the Kitap, 2020.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. *Dīvānu Lugāti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. Ankara: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat AKKOYUNLU. *Kaşgarlı Mahmud, Dīvānu Lugāti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- ERDAL, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, 1. c. (2). Wiesbaden: Turcologica, 1991.
- KAÇALIN, Mustafa S. *Kaşgarlı Mahmud, Dīvānu Lugāti't-Türk, Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. İstanbul: Vakıfbank Kültür, 2023.
- KAÇALIN, Mustafa S. *Maḥmūd el-Kāşgarī, Dīvānu lugāti't-türk, Türk Dilleri Derlemesi*. İstanbul: Kabcacı, 2019.
- KARSLI, İlyas. *Yeni Sözlük: Arapça-Türkçe*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- KÂŞGARLI MAHMUD. *Dīvānu Lugāti't-Türk. (İnceleme-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- KIRKKILIÇ, Ahmet ve Yusuf SANCAK. *Abterî Mustafa Muslibuddin el-Karabîsarî, Abterî-yi Kebîr*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- MUTÇALI, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık, 1995.
- NECİP, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- ÖLMEZ, Mehmet. *Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007.
- PALMER, F. R. *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Ankara: Fol, 2020.
- TAŞ, İbrahim. "Sözlükten Edebî Metine: Dīvānu Lugāti't-Türk'ten Kutadgu Bilig'e Süz-Fiili", *Bilge Biliglig Bahşı Bitigi: Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı* içinde, Haz. Özlem AYAZLI, Tümer KARAAYAK, Uğur UZUNKAYA, Çanak-kale: Paradigma Akademi, 2023.
- TEKİN, Talat, Mehmet ÖLMEZ, Emine CEYLAN, Zuhale ÖLMEZ ve Süer EKER. *Türkmen-ce-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg, 1995.
- TEKİN, Talat. "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4. sy. (1994): 51-66.

TEKİN, Talat. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divānu Luğātî't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1989.

TÜRK DİL KURUMU. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 7. c. (12). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.

TÜRK DİL KURUMU. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 11. c. (12). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.

Finansman Beyanı Bu araştırma; kamu, ticari veya kâr amacı gütmeyen sektörlerdeki fon kuruluşlarından herhangi bir özel hibe almamıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı Yazar; bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayımlanmasıyla ilgili olarak herhangi bir muhtemel çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Yazar Katkıları Bu makale tek yazarlıdır. Kavramlaştırma, metodoloji, araştırma, yazım ve düzenleme süreçlerinin tamamı yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Etik Kurul Onayı Bu çalışma, birincil veri toplama (anket, görüşme, deney vb.) içermediğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Funding Statement This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Declaration of Interests The author declares that there is no conflict of interest regarding the research, authorship, and/or publication of this article.

Author Contributions This is a single-authored article. Conceptualization, methodology, investigation, writing, and editing were all carried out by the author.

Ethics Approval This study did not involve primary data collection (surveys, interviews, experiments, etc.) and therefore did not require ethics committee approval.